

ZENETUDOMÁNYI DOLGOZATOK 2013–2014

MTA
Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
**Zenetudományi
Intézet**

Zenatudományi Dolgozatok 2013–2014

Jubileumi kötet
a Zenatudományi Intézet
40 éves fennállása alkalmából

MTA BTK Zenatudományi Intézet, Budapest
2016

A Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014
a Nemzeti Kulturális Alap Könyvkiadási Kollégiumának támogatásával jelent meg

Szerkesztő:
KISS GÁBOR

A szerkesztő munkatársai:
Gilányi Gabriella, Loch Gergely, Czagány Zsuzsa és Papp Ágnes

© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2016

A címlapon Körösenyi Tamás *Bartók, Kofály és a Waldbauer–Kerpely Vonósnégyes*
című öntött bronz plakettje (1981, Székely Aladár fényképe nyomán)

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes
írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.zti.hu

Felelős kiadó: Fodor Pál

A borítóterv: Kármán Márta

Nyomdai előkészítés: Kármán Stúdió, *www.karman.hu*

Nyomtatás és kötés: OOK-Press Kft., Veszprém, *www.ookpress.hu*

Felelős vezető: Szathmáry Attila

ISSN 0139-0732

Tartalom

Előszó	9
--------------	---

Régi zenetörténet

Czagány Zsuzsa–Papp Ágnes: Késő középkori zeneelmélet és a gregorián gyakorlat – A Hollandrinus-traktátusok zenei hátországa	13
Kiss Gábor: <i>Quem celestis armonia...</i> – Újabb adalékok egy Szt. István-alleluiához	35
Rudolf Krisztina: Tropizált traktuskompozíciók a XV. században – A <i>Laus tibi Christe – Filio Mariae</i> traktus megjelenési formái cseh, lengyel és magyar forrásokban	46
Szoliva Gábor: „Proles de caelo prodiit...” – Adalékok egy ferences himnusz történetéhez	70
Gilányi Gabriella: Újhelyi processzionále? – Az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Lat. 794-es jelzetű forrásának azonosítása	83
Ferenczi Ilona: A magyar nyelvű graduálok új szövegcsoportja: az apostoli intenciók	115

Újabbkori zenetörténet

Király Péter: Andreas Veckenstadius, beszercei toronyzenész felmondólevele 1663-ból – Adalékok egy erdélyi város 17. századi zeneéletéhez	127
Kaczmarczyk Adrienne: Liszt és a klasszikus antikvitás: latin idézetek az életműben	144
Gombos László: Háború vagy béke? Egy magyar szimfónia a „Nagy Háború” idején	163

Korody P. István: Münchenből importált cantus firmusok Bartók „Dolgozataiban”	181
David E. Schneider: A virtuozitás méltósága: A concerto és a csendes átlényegülés toposza (ford. Kiss Gábor)	199
Dalos Anna: <i>Halálfűga</i> : a holokauszt a magyar zenei emlékezetben (1956–1989)	221
Ránki András: Prahács Margit zeneértés-koncepciója	235
Népzene, néptánc	
Varga Sándor: Zenészfogadás az erdélyi Mezőségen	251
Brauer-Benke József: A koboz hangszertípus történeti vizsgálata	288
Liszt-kutatás – a Liszt Ferenc Kutatóközpont munkatársainak írásai	
Watzatka Ágnes: Liszt Ferenc kapcsolata a német Cecília-mozgalommal a Liszt–Witt levelezés tükrében	317
Peternák Anna: Liszt képleírásai	359
Kutatástörténet	
Tari Lujza: Mátray Gábor, a népzene kutató	385
Riskó Kata: Táguló horizont – A népzene történeti szemléletének változásai Rajeczky Benjamin írásaiban	438
Berlász Melinda: A Zenetudományi Intézet 20. századi magyar zenetörténeti gyűjteményének kutatástörténeti szerepe az első húsz éves periódusban (1966–1986)	452
Bibliográfia	
A magyar zenetudomány bibliográfiája 2012–2014 (összeállította Loch Gergely)	477

Contents

Preface	9
Early Music History	
Zsuzsa Czagány – Ágnes Papp: Choralpraktische Voraussetzungen und Grundlagen der Traditio Iohannis Hollandrini	13
Gábor Kiss: <i>Quem celestis armonia...</i> – Recent data on a St Stephen Alleluia	35
Krisztina Rudolf: Tropierte Traktusgesänge im 15. Jahrhundert – Erscheinungsformen von <i>Laus tibi Christe – Filio Mariae</i> in böhmischen, polnischen und ungarischen Quellen	46
Gábrriel Szoliva: “Proles de caelo prodiit...” – The First Vespers Hymn of the Office of Saint Francis of Assisi and its History in Hungary	70
Gabriella Gilányi: The Processional Oct. Lat. 794 of the Budapest National Széchényi Library – A Re-identification	83
Ilona Ferenczi: Neue Textgruppe in den Gradualen ungarischer Sprache: die apostolischen Intentionen	115
Later Music History	
Péter Király: Das Kündigungsschreiben des Bistritzer Stadttürmers und Kunstpfeifers Andreas Veckenstadius von 1663 – Ein Beitrag zur Musikgeschichte einer siebenbürgischen Stadt im 17. Jahrhundert . .	127
Adrienne Kaczmarczyk: Liszt and the classical antiquity: Latin quotes in his works	144
László Gombos: Krieg oder Frieden? Eine ungarische Symphonie zur Zeit des „Großen Krieges“	163

István P. Korody: Imported <i>Cantus Firmi</i> from Munich in Bartók's Contrapuntal Studies at the Music Academy Budapest	181
David E. Schneider: Virtuous Virtuosity: The Concerto, the Violin, and the Topic of Transcendence (<i>transl. by Gábor Kiss</i>)	199
Anna Dalos: <i>Todesfuge</i> : The Holocaust in the Hungarian Music Historical Memory	221
András Ránki: Margit Prahács' Conception of Musical Understanding	235

Folk Music, Folk Dance

Sándor Varga: Recruiting Musicians in the Transylvanian Plain	251
József Brauer-Benke: A Historical Analysis of Koboz-Type Instruments . .	288

Liszt Research

Ágnes Watzatka: The Connection of Franz Liszt to the German Cecilian Movement in the Mirror of the Liszt–Witt Correspondence	317
Anna Peternák: Thoughts on Visual Arts in Liszt's Letters and Essays	359

Research History

Lujza Tari: Gábor Mátray, Researcher of Folk Music	385
Kata Riskó: Expanding Horizons – The Changes of the Historical Approach to Folk Music in Benjamin Rajeczky's Writings	438
Melinda Berlász: Die Sammlung der ungarischen Musikgeschichte des 20. Jahrhunderts im Institut für Musikwissenschaft, ihre Funktion und Bedeutung in der Forschungsgeschichte der ersten zwanzig Jahre (1966–1986)	452

Bibliography

A Bibliography of Hungarian Musicology 2012–2014 (compiled by Gergely Loch)	477
--	-----

A koboz hangszertípus történeti vizsgálata

Koboz szavunk és a vele jelölt hangszertípusok történeti áttekintése rámutat arra a hangszertörténeti jelenségre, hogy a hangszerelnevezések sokszor túlélnek az eredetileg jelölt hangszert és a később megjelenő típusok terminusaivá válhatnak. Emiatt fontos, hogy a rövid nyakú lanttípusok közé sorolható koboz történetét az írott források, az ikonográfiai és a régészeti adatok, az etimológiai és a tárgymorfológiai vizsgálatok, a recens néprajzi analógiák, és a környező népek hangszerkultúrájáról összegyűjtött történeti adatok összefüggésrendszerében, vagyis egy komparatív organológiai kutatás keretében vizsgáljuk.

A rövid nyakú lant legkorábbi ábrázolása az ókori Egyiptomból, a XVIII–XX. dinasztia (Kr. e. 1580–1090) idejéből ismert, ezen egy törökülésben ülő zenész játszik plektrummal egy ovális hangszertestű, hátrahajló kulcsszekrényű hangszeren (*1. kép*).¹ Egyelőre pontosan még nem tisztázott, hogy az ábrázolt hangszertípus történeti kapcsolatba hozható-e a később kialakuló perzsa *barbat*-tal, mert a hangszertest – a *barbatéval* ellentétben – nem különül el a hangszernyaktól. Viszont egy későbbi, a XIX–XX. dinasztia idejéből (Kr. e. 1300–1085) származó terrakotta figuránál már a *barbatra* és az araboknál használt *údra* jellemző, nagyméretű és ovális hangszertest is megfigyelhető (*2. kép*).² Sajnos a kulcsszekrény formája a figura sérült állapota miatt nem állapítható meg. Bár a szobrocska egy ciprusi sírból került elő, a régészek szerint egyiptomi eredetű.

Az ókori görög kultúra köréből a nagyszámú líra-, kithara- vagy hárfaabrázolásal ellentétben a rövid nyakú lanttípusnak olyan kevés ábrázolása maradt fenn, hogy az felveti a hangszertípus idegen eredetének a lehetőségét. A Kr. e. 300–250 körüli időszakra datálható, a boiótiai Tanagrából előkerült terrakotta szobrocskák között található egy rövid nyakú, ívelt, palack formájú hangszertestű lanton játszó

¹ Hans Hickmann, *Ägypten*. Musikgeschichte in Bildern, Bd. 2, Lfg. 1 (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1961), 133.

² Hickmann, i. m., 134.

1. kép. Egyiptom, Kr. e. 1580–1090 (Hickmann, 1961. nyomán)

2. kép. Ciprus, Egyiptom, Kr. e. 1300–1085 (Hickmann, 1961. nyomán)

3. kép. Tanagra, Kr. e. 300–250 (Hickmann–Manniche–Rashid–Werner, 1989. nyomán)

4. kép. Egyiptom, Kr. e. 332–30 (Hickmann, 1961. nyomán)

nőalak (3. kép).³ Az ábrázolt rövid nyakú lant hangszerteste átmenet nélkül vékonyodik hangszernyakká, ami abból adódik, hogy a hangszernyak és a hangszertest ugyanabból az anyagból van kialakítva. Mivel a tanagrai terrakotta plasztikák keletkezésének ideje összefüggésbe hozható Nagy Sándor perzsiai hadjárataival, lehetséges, hogy a rövid nyakú lantok perzsa területről származtak.⁴ Ez a lantforma a hellenisztikus befolyásnak köszönhetően a makedón–görög időszakból (Kr. e. 332–30) az egyiptomi Alexandriából szintén adatolható (4. kép).⁵

A belső-ázsiai rövid nyakú lantok legkorábbi ábrázolásai az afrászijábi (mai Szamarkand) szogd kultúrából fennmaradt Kr. e. 4–3. századra datált terrakottáiról ismertek (5. kép).⁶ Később a kusán korszakból (Kr. e. 3–1. sz.) származó terrakotta ábrázolásokon, párthus papi ruhában és szkíta sapkával ábrázolt, rövid nyakú lanton játszó zenész látható. (6. kép).⁷ Ez a lanttípus terjedt el később Kínában is ahol a *pi-pa* lant alakult ki belőle. Ugyanebből az időszakból egy morfológiailag nagyon hasonló rövid nyakú lantábrázolás is ismert a baktriai Termez városából (7. kép).⁸ Az arab *úd* lanttípus előképéül szolgáló, már említett perzsa *barbatot* az észak-baktriai rövid nyakú lantokból eredeztetik (7. kép).⁹

Kelet-Turkesztánban, az egykori Khotan királyságban viszont egy körte formájú, vékony hangszertestű, rövid nyakú lanttípus terjedt el (8. kép).¹⁰ A 2–3. századból származó lanton játszó zoomorf és antropomorf terrakotta figurák között található nagyszámú majomzenész ábrázolás a Khotan királyság és Észak-India között fennálló erőteljes gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatoknak köszönhető (9. kép). A terrakotta majomfigurák az indiai kultikus majomtiszteletet tükrözik, amely szerint a majmok a bölcsesség, a varázshatalom, a gyógyítás és a szerencse szimbólumai. Maguk a hangszerek is szerencsehozó szimbólumok voltak, mert a zenének pozitív mágikus erőt tulajdonítottak.¹¹

A belső-ázsiai terrakotta ábrázolásokon látható rövid nyakú lantok egyenes kulcsszekrényű típusok, és a kelet-turkesztáni Khotan királyságból fennmaradt 2–3. századra datálható ezüsttányéron látható szárnyas angyalfigura szintén egyenes kulcsszekrényű lanton játszik (10. kép).¹² Hasonló angyalfigura látható egy 8–9. századi, késő sasszanida időszakból származó ezüsttálon, amelyen egy oroszlán-

³ Albrecht Riethmüller–Frieder Zaminer (hrsg.), *Die Musik der Altertums*. Neues Handbuch der Musikwissenschaft (Laaber: Laaber-Verlag, 1989), 211.

⁴ Thomas J. Matthiesen, *Apollo's Lyre. Greek Music and music theory in antiquity and the Middle Ages* (Lincoln, Nebraska and London: University of Nebraska Press, 1999), 284.

⁵ Hickmann, *Ägypten*, 134.

⁶ Tamara Vyzgo, *Mittelasiien*. Musikgeschichte in Bildern. Bd. 2, Lfg. 9 (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik Leipzig, 1987), 74.

⁷ Vyzgo, *Mittelasiien*, 74.

⁸ Vyzgo, *Mittelasiien*, 75.

⁹ Claudie Marcel-Dubois, *Les instruments de musique de l'Inde ancienne* (Paris: Presses universitaires de France, 1942), 205.

¹⁰ Veronika Meškeris, *Mittelasiien*, 146.

¹¹ Uo.

¹² Meškeris, *Mittelasiien*, 148.

5. kép. Afraszijab, Kr. e. 4–3. század
(Karomatov–Meškeris–Vyzgo, 1987. nyomán)

6. kép. Afraszijab, Kr. e. 3–1. század
(Karomatov–Meškeris–Vyzgo,
1987. nyomán)

7. kép. Baktria, Kr. e. 3–1. század (Karomatov–Meškeris–Vyzgo, 1987. nyomán)

8. kép. Kelet-Turkesztán, 2–3. század (Karomatov–Meškeris–Vyzgo, 1987. nyomán)

9. kép. Kelet-Turkesztán, 2–3. század (Karomatov–Meškeris–Vyzgo, 1987. nyomán)

10. kép. Hotan, 2–3. század (Karomatov–Meškeris–Vyzgo, 1987. nyomán)

11. kép. Perzsia, 8–9. század (Farmer, 1966. nyomán)

12. kép. Gandhara, 1–3. század (Kaufmann, 1981. nyomán)

háton ülő szárnyas alak látható, aki egy unikális, héthúros, korpuszával a nyakban folytatódó, hátrahajló kulcsszekrényű lanttípuson játszik (11. kép).¹³

Az India északnyugati részén található Gandhárában (Hadda) az 1. századtól bukkannak fel először görög hatást tükröző, körte formájú hangszertesttel rendelkező lantok (12. kép).¹⁴ Ugyanez a lanttípus a 2. századból már India délkeleti részéből, Nágárdzsunakondából is adatolható (13. kép).¹⁵ Az ikonográfiai adatok történeti áttekintése arra utal, hogy a közép-ázsiai rövid nyakú lantok őse egy elámi eredetű (Kr. e. 8. sz.), körte formájú, rövid nyakú lanttípus lehetett, amely a kelet-iráni nyelvű kusánok által terjedhetett el Belső-Ázsiában és India északi és középső területein.¹⁶ A körte formájú hangszertesttel rendelkező rövid nyakú lantok azután I. Sápúr (241–272) uralkodásának idején Afganisztánból és Indiából kerültek át Perzsiába (14. kép).¹⁷ Valószínűsíthető, hogy a *barbat* lanttípus elterjedésével vált szélesebb körben ismertté a hátrahajló kulcsszekrényű iráni lanttípus, amely az arab al-Nadr ibn al Hárit (624) leírása alapján 590–602 között kezdett elterjedni.¹⁸ Ibn Szurajdzs 7. század második feléből datálható leírásából kiderül, hogy az iráni eredetű *úd al-fursz* („perzsák lantja”) lanttípus Mekkában is elterjed, és a hangszertípus 683-as medinai megjelenéséről pedig Száib Khátir tudósít.¹⁹ A hangszertípus európai átvételét követően annak arab névelős elnevezésből ún. *al úd* alakult ki spanyol nyelvterületen először a *laud*, majd a *lant* terminus.²⁰

Egy korábbi elmélet szerint a 10. század körül megjelent arab *lant* még kivájt tálformájú hangszertesttel ellátott, hátrahajló kulcsszekrényű, a húrlábon rögzített húros, érintők nélküli hangszertípus volt, és a hangszertest szelvényezett építésmódja csak a 15. századi Európában alakult ki.²¹ Ennek ellentmond azonban, hogy a szelvényezett építésmód már a 10. századból, az *Ikhwán asz-Szafá* („A tisztaság testvérei”) irodalmi alkotásból ismert, amely szerint egy *údot* ezzel a technikával készítettek.²² Sőt, közvetett bizonyítékok alapján feltételezhető, hogy már Iszháq al-Kindí *Riszála fi hubr tálif al-albán* című, 874-es zeneteoretikai művében ismert lehetett ez a technika, és Ali ibn Náfil – becenevén Zirjáb – a 786–809 közötti időszakra datálható leírásában említi, hogy *údtanára*, Iszháq al-Mauszilí hangszer az átlagosnál háromszor könnyebb volt, azaz ez a hangszer feltételezhe-

¹³ Henry George Farmer, *Islam. Musikgeschichte in Bildern*, Bd. 3, Lfg. 2 (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1966), 20.

¹⁴ Walter Kaufmann, *Altindien. Musikgeschichte in Bildern*, Bd. 2, Lfg. 8 (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1981), 144.

¹⁵ Kaufmann, *Altindien*, 114.

¹⁶ Kaufmann, *Altindien*, 174.

¹⁷ Farmer, *Islam*, 18.

¹⁸ Farmer, *Islam*, 20.

¹⁹ Uo.

²⁰ John Henry van der Meer, *Hangszerek az ókortól a napjainkig* (Budapest: Zeneműkiadó, 1988), 30.

²¹ Uo.

²² Henry George Farmer, „The Structure of the Arabian and Persian Lute in the Middle Ages”, *Journal of the Royal Anthropological Society* 41–51 (1939): 45.

13. kép. Nagardzsunakonda, 2–3. század (Kaufmann, 1981. nyomán)

14. kép. Perzsia, 8–10. század
(Farmer, 1966. nyomán)

15. kép. Spanyolország, 1280–83 (*Cantigas de Santa Maria E*
kódex nyomán)

tően szelvényezett építésmóddal készült *úd* lehetett.²³ A szelvényes felépítésű lant valószínűleg a déli és a keleti mediterráneum területén őshonos, ahol a fahiány miatt alakulhatott ki ez a hangszerépítési technika, amelyhez a lopótök (*Lagenaria siceraria*) falának felépítése adhatta az ötletet, és amely rugalmas és mégis erős tartású hangszertestet eredményezett.²⁴

Míg a korábbi perzsa és arab lantoknál a hangszernyak a korpusz vonalát követte, az európai változatnál már teljesen elkülönült a hangszertesttől, és szintén európai fejlesztésként a hangszernyakon a 15. században megjelentek az érintők.²⁵ Az 1280–1283 között keletkezett Cantigas de Santa Maria E kódex XXX. és XC. cantigáinak) zenészábrázolásain mind a nagyobb hangszertestű, hátrahajló, egyenes kulcsszekrényű, nagyobb húrszámú, perzsa–arab eredetű lantok (15. kép), mind az íves és hátrahajló kulcsszekrényű, a korpusz vonalát követő nyakú, távol-keleti és délkelet-ázsiai típusok megtalálhatók (16. kép).²⁶ Az utóbbiak közé tartozó *qopuz* az arabok közvetítésével jelent meg Spanyolországban és a 14. században Spanyolország irányából terjedt el Európában és szolgált előképül a *guiterne* lanttípusnak.²⁷

A hangszertörténet kutatásban a morfológiai vizsgálatok mellett, az etimológiai vizsgálatok is kiemelt jelentőséggel bírnak, amelyek kimutatták, hogy a *qopuz* rövid nyakú lanttípus elnevezése nem arab eredetű, mert az arab nyelvben is elterjedt türk *qopuz* hangszernév legkorábban a 9. században, Kalyánamkara és Pápmakara hercegek ujgúr verziójú történetében bukkan fel.²⁸ A Kína nyugati részén, Xinjiang tartományban (Ujgúria) található Dunhuangban, az 1000 Buddha-barlangtemplomban fennmaradt történetben a vak Kalyánamkara herceg játszott egy *qobuz* elnevezésű hangszeren. Az arab hatásra képzett uvuláris „qaf” eredetileg palatális „k” hangot jelölt, és a török *kobuz* hangszernév „kiibuz” alakban a 11. században élt ujjur lexikográfus, Mahmud al-Kashgari szótárában is szerepel. Ennek az alaknak a végső forrása a „kiibzadi” (‘lanton játszani’) formában keresendő.²⁹ Más etimológiai magyarázat alapján a hangszernév azeri *gopuz* változata az ősi türk „gop” (‘magas’) és „uz” (‘mágikus zenei hang’) kifejezésből származtatható.³⁰ Az 1960-as években amerikai régészek Azerbajdzsán déli területén, a Sahdag-hegységben találtak egy Kr. e. 6000-ból származó agyagtáblát, amelyen egy „kobo-

²³ Harvey Turnbull, „The genesis of carved-built lutes”, in *Musica Asiatica* I, ed. Laurence Picken (London: Oxford University Press Music Department, 1977), 75–84.

²⁴ Turnbull, *The genesis of carved-built lutes*, 79–81.

²⁵ Van der Meer, *Hangszerek az ókortól a napjainkig*, 30.

²⁶ <http://www.pbm.com/~lindahl/cantigas/images/>

²⁷ Van der Meer, *Hangszerek az ókortól a napjainkig*, 31. Az 1983-ban Münchenben megjelent „Musikinstrumente” címen német eredetiben szereplő „arabische Qopuz”-t, a magyar változatban helytelenül „arab qopuc”-ra fordították.

²⁸ Paul Peliot, „La version ouïgoure de l’histoire des princes Kalyánamkara et Pápmakara”, *T’oung Pao* 15 (1914): 225–272.

²⁹ Laurence Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey* (London: Oxford University Press, 1975), 263.

³⁰ Maharram Gasimli, *Ozan-Ashug Arts* (Baku: Ugur, 2007), 112.

nak” vélt hangszeren játszó zenész látható, ezért az azeri kutatók úgy vélik, hogy ez a hangszertípus terjedhetett el a 4–5. század folyamán a hunok közvetítésével nyugati irányba, és lehetett előképe az ukrán, lengyel és magyar *koboznak*.³¹ Az eredetileg iráni eredetű azeriek azonban csak a 11. századtól kezdtek eltörökösödni, ezért a hangszertípus türk elnevezése nem feltétlenül támasztja alá a hangszertípus azeri eredetét, ráadásul általános jelenség, hogy a hangszerelnevezések a később elterjedő, újabb hangszerelnevezéseiként is tovább élnek. Ezen túlmenően az ukrán, lengyel és magyar adatok is arra mutatnak, hogy a *koboz/kobza* hangszerelnevezés csak a 12–15. század közötti időszakban jelent meg a térségben.³²

A történeti adatok vizsgálata arra enged következtetni, hogy a *koboz/kobza* hangszerelnevezés ebben az időszakban húros hangszer jelentéstartalommal még több hangszertípust is jelölhetett. A Jamali Nyenyecföldre tartozó Tazovszki-félszigetről előkerült egy 12. századból származó bizánci ezüstedény, amelyen egy korpuszával a nyaktól elkülönülő, 3 húros, hátrahajló kulcsszekrényű lantábrázolás látható (17. kép).³³ Egy morfológiailag hasonló, 3 húros, hátrahajló kulcsszekrényű lanttípus látható a Nemzeti Múzeumban található Nyári-féle, a 15. század második feléből származó kehely angyalábrázolásán is, amellyel kapcsolatban Fajcsák Attila összehasonlító morfológiai elemzésében arra jut, hogy az egy korai kobozábrázolás lehet.³⁴ Az ilyen kisméretű (10–20 mm) hangszerábrázolások összehasonlító morfológiai elemzése azonban erősen hipotetikus, mert a hangszertest formai jellegzetességeinek – mint a hangszertest és a hangszernyak formája, hosszúságának viszonya stb. – valósághű ábrázolása ilyen méretarányban erősen kétséges. Ráadásul a lantok azonosítására különösen alkalmas nagyméretű, rozettával fedett hangnyílás ilyen kis méretben és a felhasznált anyaggal nem kivitelezhető. Egy elefántcsont faragványon például még akkor sem láthatók ezek a formai jegyek, ha az nyilvánvalóan lantot ábrázol.³⁵ Emellett a kehely másik két angyalábrázolásán egy hordozható portatív orgona és egy gitártestű vonós fidulátípus látható, amelyek összességében a 14–15. századi közép-európai ábrázolások irányába mutatnak.³⁶

³¹ Mejnun Kerimov, *The Azerbaijan Musical Instruments* (Baku: Yeni Nasil Publishing House, 2009), 136.

³² Konstantin Vertikov–Georgi Blagodatov–Elza Yazovitskaya (eds.), *Atlas of Musical Instruments of the Peoples Inhabiting the USSR*. (AMIPIU) (Moscow: State Publishers Music, 1975), 52; Barbara Szydłowska–Barbara Ceglowa, *Staropolskie nazeuniczwo instrumentów muzycznych* (Wrocław–Warsawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum, 1977), 53–54; Benkő Lóránd (szerk.), *A Magyar Nyelv Történeti-Etimológiai Szótára* (TESz) I–III (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1970) 1970: 509.

³³ Aliza Bank, *Bizánci művészet a szovjet múzeumokban* (Leningrád: Auróra Művészeti Kiadó–Budapest: Corvina Kiadó, 1978), 312.

³⁴ Fajcsák Attila „About the Plucked Instrument on the Nyári Cup”, *Acta Ethnographica Hungarica* 57 (2012/2): 285–311.

³⁵ Alexander Buchner, *Musikinstrumente im Wandel der Zeiten* (Prag: Artia Verlag, 1960), 137-es kép.

³⁶ Buchner, *Musikinstrumente im Wandel der Zeiten*, portatív orgona: 106., 126. és 136. kép; rövidnyakú lant és gitártestű fidula: 108–109., 123. kép.

16. kép. Spanyolország, 1280–83 (*Cantigas de Santa Maria E* kódex nyomán)

17. kép. Jamali, Nyenyecföld, 12. század (Bank, 1978. nyomán)

18. kép. Perzsia, 1525–30 (During–Mirabdolbaghi–Safvat, 1991. nyomán)

Mivel a koboz hangszernev ebben az időszakban nem kizárólag a rövid nyakú lantok elnevezésére szolgált, a hosszú nyakú lant és fidulatípusok adatait is érdemes áttekinteni. Hosszú nyakú lanttípus jelenléte szintén adatolható ebből az időszakból: mert 1984-ben Ukrajna déli részén, a Herszoni terület Kirovo helyisége mellett feltárt, a 13. századra datált polovec sírban egy keskeny, hosszúkás hangszertestű, háromhúros, érintőekkel ellátott vonós hangszert találtak, amely valószínűsíthetően a *koboz* hangszertípussal azonosítható.³⁷ A régészeti adatok mellett a folklór források vizsgálata szintén arra utal, hogy a török nyelvű népek körében már a 13. század előtti időszakban ismert lehetett egy elnevezésében (*koboz kobuz, komuz* stb.) és használat módjában is rokonítható húros hangszertípus. Az orosz forrásokban polovecnek nevezett úzok vagy ogúzok a korábban csak a szóbeli hagyományban élő, majd a 14–16. században lejegyzett eposzban („Dede Korkut könyve”) a *koboz* feltalálójának a sámán és varázsló Korkut Atyát tartják. A kazakok körében szintén ismert a kultúrhérosz Korkut Atya, aki feltalálja a mágikus tulajdonságokkal bíró *koboz* hangszert.³⁸ Egy másik, a lírát feltaláló Hermész történetével néprajzi analógiát mutató kirgiz monda Kambarkan (Kambar/Kambar-xan), a vadász személyéhez kapcsolja a hangszer feltalálását. Eszerint az erdőben kóborolva gyönyörű dallamra lett figyelmes, majd amikor a dallam forrását keresve egy fához ért, azon egy mokusbelet talált, amely két ág közé kifeszülve, a szél által rezgetve dallamot bocsátott ki; ebből készítette Kambarkan az első *komuzt*.³⁹ A hangszerelnevezések vizsgálata kimutatta, hogy a Szír-Darja folyó mentén a belső-ázsiai kultúrákban a kobuz, kavuz, qá’us, qúbúz elnevezések pengetéssel és vonóval is megszólaltatott rokon hangszertípust takarnak, amelyről már a 9. századi perzsa utazó, Ibn Khurdádhbih is beszámolt.⁴⁰ A török és mongol nyelvű népek 11–15. század közötti irodalmi műveinek, hangszertörténeti munkáinak és szótárainak áttekintése szintén arra mutat, hogy a *kopuz, komuz, kobisz* hangszerelnevezések a régebbi művekben pengetéssel és vonóval egyaránt megszólaltatott, majd a későbbiekben kifejezetten pengetős vagy vonós hangszereket. Az oszmán adatok tekintetében megfigyelhető az a tendencia, hogy azok már kizárólag pengetős hangszereket jelölnek.⁴¹ A recens néprajzi analógiák szintén azt mutatják, hogy a pengetéssel megszólaltatott lantfélékre és a vonóval megszólaltatott fidulákra egyaránt használják a *kobuz* elnevezést és annak alakváltozatait (hosszú nyakú lanttípusok a kirgiz *komuz* és hakasz *khomus*, a sóor *komus* és a tofalar *kobus*;⁴² fidula típusú a mari *kovuz* és a csuvas

³⁷ Yakov P. Gershkovich, „Szradstyina Korkuta v Poloveckomi Szeredovisty Pivnicnogo Pricsornomorja”, *Archeologija* (2011/1): 40–50.

³⁸ Fazekas Zsuzsa (szerk.), *Kitab-i dede Korkut* („Korkut Atya könyve”), ford.: Adorján Imre és Puskás László (Budapest: L’Harmattan, Európai Folklór Intézet, 2002), 14.

³⁹ Viktor Beliaev, *Central Asian music: essays in the history of the music of the peoples of the U.S.S.R.* (Middletown: Wesleyan University Press, 1975), 45.

⁴⁰ Werner Bachmann, *The Origins of Bowing* (London: Oxford University Press, 1969), 48.

⁴¹ Sudár Balázs „Török kopuz–magyar koboz?”, *Magyar Zene* 18 (2005/2): 215–227.

⁴² AMIPIU 1975, 175, 185 (vö. 32. l.).

kubos és Belső-Ázsiában az üzbég, karakalpak és kazah *kobuz*.)⁴³ Az adatok áttekintése összességében arra mutat, hogy nem egy hangszertípus átalakulásáról, hanem egy húros hangszer jelentéstartalmú általánosan használt elnevezésről van szó, amely mögött különböző hangszerek lehetnek.

A nyugati török nyelvű népcsoportok migrációjával a 13–14. század időszakában jelenhetett meg Kis-Ázsiában és Kelet-Európában egy *kobuz* elnevezésű húros hangszer. A korai nyugati török nyelvi emlékeknek számító, 1303-ban írott Codex Cumanicusban *cobuxçi* alakban bukkan fel először a hangszer neve.⁴⁴ Anatóliai török területen először Júnusz Emre (1238? – 1320?) költő és szufi misztikus említi, illetve az úz (oguz) népcsoport Dede Korkutról szóló hősnéekében is megjelenik, amely csoport a 14. században vándorolt be Anatólia területére.⁴⁵ Szafi al-Dín al-Urmawí (1216–1294) *Kitáb al-adwár* („A zenei stílusok könyve”) zeneteoretikai művéhez írt kommentárjában a perzsa Abd al-Qádir Marághí (1350?–1435) két morfológiailag különböző, de pengetős *kobuz* típusról számol be: a közép-ázsiai török népek által használt, három húros *kopuz ozanról* és az öt húrpáros, lantszerű *kopuz rúmírről* („bizánci kopuz”).⁴⁶

A lengyel humanista költő, Łukasz Górniczki *Dworzanin polski* című 1566-os parafrázisából kiderül, hogy „mennnyivel könnyebb a kobzán a 2 húrt összehangolni, mint 3-at”, vagyis ebben az időszakban még lengyel nyelvterületen is a 3 húros *kobza* típusok voltak elterjedve.⁴⁷ Hans Dernschwam, fugger kereskedő 1533 októberében Isztambulban járva szintén úgy találta, hogy a törökök egy a lengyeleknél használatos 3 húros *kobzához* hasonló hangszert használnak.⁴⁸ Mivel az adatok összességében csak a húrszámról adnak tájékoztatást, nem lehetünk benne biztosak, hogy a 3 húros lanttípus ebben az esetben a belső-ázsiai eredetű, vékony hangszertestű, vonóval is megszólaltatott lantot, vagy a perzsa eredetű, bizánci, hajlított kulcsszekrényű, pengetéssel megszólaltatott lantot jelöli.

Amint az a 7. század végén élt Hasszán ibn Thábit arab poeta leírásából kiderül, ebben az időszakban már biztosan adatolható a perzsa eredetű, hajlított kulcsszekrényű *barbat* bizánci jelenléte.⁴⁹ A perzsa Abú Abdalláh Muhammad al-Khavárizmí 975–997-ben íródott *Mafátih al-ulúm* („kulcs a tudományokhoz”) című művének etimológiai magyarázatában a *barbat* hangszer elnevezése (bar: „mell” és bat:

⁴³ AMIPIU 1975, 70, 73, 161, 166, 180.

⁴⁴ Cavdar Dobrev–Juhász Péter–Petar Miátev, *Tanulmányok a bolgár–magyar kapcsolatok köréből* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 37.

⁴⁵ Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, 263–264.

⁴⁶ Farmer, *Islam*, 116.

⁴⁷ Łukasz Górniczki, *Dworzanin polski* (Kraków, 1566), 69: „jákó latwiej ná kobzie dwie stunie nastroic niż trzy, żeby się z sobą zgadzają”, Baldassare Castiglione, *Il Libro del Cortegiano* című, 1528-as műve alapján.

⁴⁸ Hans Dernschwam, *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien 1553–55* (Nach der Urschrift im Fugger-Archiv hrsg. und erläutert von Franz Babinger, München–Leipzig, 1923), 94: „klaine Kobsen wie die polaken auch pflegen zuhaben mit 3 sayten”.

⁴⁹ George Henry Farmer, *A History of Arabian Music to the XIIIth century* (London: Luzac & Co., 1929), 12.

„kacsa”) abból adódik, hogy a hangszertest és a tört kulcsszekrényű hangszernyak kacsát formáz.⁵⁰ Sudár Balázs felveti annak a lehetőségét, hogy a *barbat* „libanyak” jelentéssel hosszú nyakú lanttípusra is utalhat.⁵¹ A mérvadó perzsa szótárak és a szakirodalom alapján azonban kevéssé valószínű, hogy a szó a hangszernyak hosszára utalna.⁵² Amint Abú Alí ibn Szína (Avicenna) 1027-ben megjelent *Kitab al-Shifa* („A gyógyítás könyve”) című művéből kiderül, a 11. században már szinonimaként használták a perzsa *barbat* és az arab *úd* kifejezéseket.⁵³ A szafaida Tahmásp sah idejéből (1525–1530) származó hangszerábrázolás tanúsága szerint a perzsa *barbat* nagy, öblös hangszertestű, attól határozottan elkülönülő nyakú, íves kulcsszekrényű lanttípus volt, amelyen az *údtól* eltérően érintőket is kialakítottak (18. kép).⁵⁴ A 16–17. században az azeri udvari zenében szintén megjelent a *barbat*, egy napjainkig fennmaradt, szelvényezett hangszertestű, íves kulcsszekrényű, lanttípus.⁵⁵ Mivel az azeri *barbat* hangszernyakán érintők vannak kialakítva, és az íves kulcsszekrényű hangszernyak határozottan elkülönül a hangszertesttől, morfológiailag nem rokonítható a moldvai *kobozzal*.

A recens görög hangszerek között fennmaradt bizánci, hajlított kulcsszekrényű lantok *laghoútó* elnevezése az arab *úd* szóból származtatható.⁵⁶ Bár a *laghoútó* hosszú nyakú lantnak számít, a hangszernyak alig hosszabb, mint a hangszertest, ezért az észak-moldvai és galíciai freskókon látható domborműszerű ábrázolásokon látható lanttípusok akár ezt a hangszertípust is ábrázolhatják. Mivel az ábrázolásokhoz ritkán kapcsolódnak hangszerelnevezések, egy adott korszak írott történeti adataiban található hangszerelnevezések ikonográfiai adatokkal való összekapcsolása sokszor erősen hipotetikus. Ráadásul ezúttal is figyelembe kell venni azt az általános jelenséget, hogy az újonnan megjelent, hasonló funkciójú és felépítésű hangszerekre a korábbi hangszerelnevezéseket alkalmazták.⁵⁷ Ezen túlmenően a cseh *kobza* frikciós dobtípus és citerát, míg a román *cobuz* duda típusú hangszereket is jelölhetett.⁵⁸

Abd al-Qádir Marághí leírása alapján a *kopuz rúmi* egyetlen fából kifaragott, bőrrrel fedett hangszertestű, az *údhhoz* hasonló formájú és hangolású, öt húrpáros

⁵⁰ Muhammad ibn Músza l-Hvárizmi, *Mafátih al-ulúm* (813–33) (Leiden-Brill, 1895), 238.

⁵¹ Sudár, „Török kopuz–magyar koboz?”, 220.

⁵² *Moasszaszat-e Loghatnáme-je Dehkhodá*, 1998, III, 4520, illetve Farmer, *A History of Arabian Music*, 16 és Picken, *Folk Musical Instruments of Turkey*, 263.

⁵³ Farmer, *A History of Arabian Music*, 16.

⁵⁴ Jean During–Zia Mirabdolbaghi–Dariush Safvat, *The Art of Persian Music* (Washington: Mage Publishers, 1991), 107. kép.

⁵⁵ Kerimov, *The Azerbaijan Muzical Instruments*, 138.

⁵⁶ Fivos Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments* (Athens: National Bank of Greece, 1979), 240.

⁵⁷ Haraszti Emil, *Hangutánzás és jelentésváltozás az egyetemes és a magyar hangszertörténetben* (Budapest: Budavári Tudományos Társaság, 1926), 18.

⁵⁸ Ludvig Kunz, *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente II (Leipzig: VEB Deutscher Verlag für Musik, 1974), 48 és 53; Hancóczy Gyula „Egy kelet-európai lantféle a koboz”, *Ethnographia* 99 (1988/3–4): 295–329.

hangszer, amelyet Sudár szerint szűk körben a 16. századi, anatóliai oszmán klaszrikus zenében használhattak.⁵⁹ Farmer a *kopuz rúmit* nagy, hasas hangszertestű, pergamennel fedett „bizánci kopuz”-ként írja le.⁶⁰ A 16–17. századi bizánci freskókon ábrázolt hosszú nyakú, visszahajló, egyenes kulcsszekrényű, húrpáros hangolású lantok jellemzően nagyméretű, rozettás hangnyílásai azonban inkább fa-, és nem pergamen- vagy bőrfedésű hangszertestet feltételeznek.⁶¹ Az oszmán miniatúra-festészet hangszerábrázolásait alapul véve Sudár a hangszertest fedőlapjának fa- (csíkos kialakítás és hangnyílás) vagy bőrfedése (nincs hangnyílás) alapján különíti el egymástól a *kopuz* és a tamburaféle hosszú nyakú lantokat.⁶² Ezek alapján az észak-kynouriai Loukosz monostor freskóján („Példázat a gazdagról és Lázár-ról”) látható 5 húros, de 7 kulcsos, visszahajló kulcsszekrényű, széles, ívelt, hangnyílás nélküli hangszertestű lant akár a *kopuz rúmi* típusú hangszerrel is azonosítható lehetne (19. kép).⁶³ Kérdéses azonban, hogy a freskókon és miniatúrákon látható hangszerábrázolások formai jegyei a részletek szintjén mennyire tekinthetők valóságúnak. Mindenesetre a Marághí által már ismertetett *kopuz rúmi* leírását alapul véve, (a bőr fedőlap kivételével) a *guiterne* rövid nyakú lanttípusra illik a leírás. Amint arra már Sachs is rámutatott, a délkelet-ázsiai és kelet-afrikai elterjedésű *qambus*, *gambus* elnevezésű, egy fából kivájt, körte formájú, rövid végén ívelt nyakú lanttípus, illetve ennek *gittern/guiterne/qintorna* elnevezésű nyugat-európai változata szintén összefüggésbe hozható a belső-ázsiai *koboz* hangszertípussal és annak elnevezésével.⁶⁴ Az arab források alapján Egyiptomban az Ajjúbida dinasztia uralkodásának idején (1171–1341) bukkan fel a török eredetű *qúpúz*.⁶⁵ Egy 1334-ből származó egyiptomi miniatúrán egy hosszú nyakú, íves, hátrahajló kulcsszekrényű lanttípuson egy mongolid vonású és belső-ázsiai ruházatú zenész játszik (20. kép).⁶⁶ Mivel a Mameluk Birodalom katonai elitje szinte kizárólag az eurázsiai sztyeppéről származó, török nyelvű rabszolgákból szerveződött, lehetséges, hogy általuk a belső-ázsiai *kopuz* is megjelent a térségben, majd a Bizánci Birodalom területén is elterjedhetett.

A török utazó Evlija Cselebi 1660 és 1664 közötti leírásaiból kiderül, hogy míg Boszniában, Budán és Temesváron egy „quptlz” vagy „qiipuz” elnevezésű hangszer elterjedtnek számított, addig Anatóliában ismeretlen volt.⁶⁷ Cselebi megjegyzése

⁵⁹ Sudár, „Török kopuz–magyar koboz?”, 221.

⁶⁰ Farmer, *Islam*, 116.

⁶¹ Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments*, 2. kép (Ioannina-sziget Philanthropinon monostor „Dicsérjétek az Urat” freskója) 61. kép (Athos-hegy Sztavronikita monostor „A frigyiláda megérkezése Jeruzsálemben” freskója), 103. kép (Meteorák Varlaam monostor „Jézus gúnyolása” freskója), 104.

⁶² Sudár, „Török kopuz–magyar koboz?”, 220.

⁶³ Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments*, 105. kép.

⁶⁴ Curt Sachs, *The history of musical instruments* (New York: W.W. Norton, 1940), 252.

⁶⁵ Farmer, *A History of Arabian Music*, 209.

⁶⁶ Farmer, *Islam*, 86.

⁶⁷ George Henry Farmer, „Turkish instruments of music in the seventeenth century”, *Journal of the Royal Asiatic Society* 68 (1936/1): 1–43.

19. kép. Asztrosz, 16–17. század (Anoyanakis, 1979. nyomán)

20. kép. Egyiptom, 1334 (Farmer, 1966. nyomán)

21. kép. Kozák Mamai, 1642 (Vertkov–Blagodatov–Yazovitskya, 1975. nyomán)

összességében arra enged következtetni, hogy a hódoltsági területek peremvidékén egy olyan lanttípust használtak, amely formájában hasonlíthatott a törökök között ekkor már kihalófélben levő *kopuz* elnevezésű, hosszú nyakú lanttípusra, amelyet a janicsárok és a török énekmondókkal kapcsolatban álló bektási dervisek még használhattak.⁶⁸

Hangszertörténeti áttekintésében Gábry György felveti annak a lehetőségét, hogy a horezmi eredetű *koboz* a kabarokhoz tartozó, iráni nyelvű muszlim kálizok által terjedhetett el Bizáncban, és már a honfoglaló magyarság körében is ismert lehetett.⁶⁹ Király Péter szintén úgy véli, hogy a *koboz* szavunk a honfoglalás előtti időszak szókincsébe tartozhat.⁷⁰ A nyelvtörténeti kutatások arra mutatnak, hogy a *koboz* szavunk török, közelebről kun–besenyő eredetű, a magyar szóalak „b” hangja pedig kipcsak jellegű előzményre utal.⁷¹ A szó legkorábbi írásos említése 1193-ból való, ekkor azonban még helynévként szerepelt: „in koboz terra est ad duo aratra”.⁷² Nem kizárt, hogy egy 1224-es összeírás „Wtos” vagyis („ütős”) leírása, hegedű- vagy kobozféle hangszertípusra utalhat.⁷³ Az 1237-es „Choboz” alak még nem biztos, hogy személynevet takar, de az 1327-ből való „Johannes dictus Kobzus de Zabadi” és az 1364-ből adatolható „Nicolaus dictus Kobzos”, illetve az 1470-ből való „Michaele Koboz” már bizonyosan személynévnek tekinthetők.⁷⁴ Az 1550-ben Fráter György törvényszéke elé került garázdasági eset leírásából kiderül, hogy a barcasági szász falvakban székely *kobzos* játszott.⁷⁵ Az 1600-as évektől ismét megszorodnak a különböző inventáriumokban és egyéb forrásokban a *kobozra* való utalások, ezek közül a legismertebb Szepesi Csombor Márton 1620-ban Kassán kiadott „Europica Varietas” franciaországi Chálons-sur-Marne-i utazásának leírása, amelyből kiderül, hogy a Magyarországon népszerű *kobozhoz* hasonló hangszert látott.⁷⁶ A hangszernév-emlékések áttekintése arra mutat, hogy a 13–17. század közötti időszakból származó koboz hangszerelnevezés húros hangszer jelentéstartalommal, több eltérő hangszertípust is jelölhetett, és közvetlenül nem hozható történeti kapcsolatba a moldvai kobozzal. Ez a jelenség más hangszertípusokkal kapcsolatban is megfigyelhető.⁷⁷

⁶⁸ Sudár, „Török kopuz–magyar koboz?”, 225.

⁶⁹ Gábry György, „Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig I”, *Magyar Zene* 21 (1980/3): 223–248.

⁷⁰ Király Péter, „A koboz”, in uő., *Magyarország és Európa. Zenetörténeti írások* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 125–130.

⁷¹ TESz II, 509.

⁷² Jakubovich Emil–Pais Dezső, *Ó-Magyar olvasókönyv* (Pécs: Danubia, 1929), 59.

⁷³ Ecsedi Ildikó, „A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személyneveinkben”, *Magyar Nyelv* 56 (1960): 85–91.

⁷⁴ Szamota István–Zolnai Gyula (szerk.), *Magyar oklevél-szótár*. (Budapest: Hornyánszky, 1902–1906), 509.

⁷⁵ Szekfű Gyula, „A tizenhatodik század”, in Hóman Bálint–Szekfű Gyula, *Magyar történet IV* (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1929), 296.

⁷⁶ Szepesi Csombor Márton, *Europica varietas* (Kolozsvár: Lepage, 1943 [1620]), 144.

⁷⁷ Haraszti, *Hangutánzás és jelentésváltozás*, 18.

A 17. századi magyarországi források nagy része arra utal, hogy a *koboz* a *lanttól* eltérő hangszertípus volt.⁷⁸ Ezen túlmenően a 17. századi magyar forrásokban szereplő *cythara*, *czitera*, illetve a *koboz* elnevezések valószínűleg a *ciszter* lanttípusra vonatkozhattak.⁷⁹ A *koboz* hangszernév 18. századi előfordulásáról eddig nincs adatunk, ugyanakkor a 19. században a *koboz* hangszerelnevezést egyéb húros hangszerekre is használták, mert például a 19. század első harmadában előfordult, hogy a kisbőgőt nevezték koboznak.⁸⁰ Veszprém és Vas megyékben pedig a *kobza*, *kobzu*, *kobzó* hangszernév „a legvastagabb hangú hegedűt, azaz bőgőt, brügőt, barbarát jelenti”.⁸¹

A koboz hangszer 18. századi előfordulásáról eddig nincs adatunk, és a 19. század közepének időszakából, magyar nyelvterületről csak a moldvai és a barcasági csángók köréből adatolható a hangszertípus elterjedése.⁸² A 20. század eleji néprajzi kutatások szintén arra jutottak, hogy a 17. században még népszerű koboz Magyarországon az 1930-as években már csak Vas megyében és a keleti székelység (csángóság) területén maradt fenn.⁸³

A környező népek hangszerelnevezéseinek és hangszerekre vonatkozó adatainak áttekintése szintén rámutat arra a jelenségre, hogy a korábbi *kobza* hangszerelnevezés a későbbiekben egy újonnan elterjedő, más típusú hangszer jelölésére szolgálhatott. A 14–15. századi cseh és latin nyelvű kéziratokban és bibliákban (Bohemarius maior 1369, Telč-kézirat 15. század közepe, Olomouci biblia 1417, Pernšteini biblia 1471) már szerepel a *kobos/kobes* hangszernév, amely ebben az időszakban még lant típusú hangszert jelölt, viszont morva nyelvterületen a morva vlachok körében napjainkig fennmaradt a régi *kobza* elnevezés, amely azonban a 18. szá-

⁷⁸ Udvarhelyi György erdélyi fejedelmi prefektus 1664. október 19-én írja: „Német muzsika, s gyengén pengő lantocska kell azoknak, kik vízzel választják el a májat a tüdőtől. Duda dörgő síp, hegedű, virgína s koboz illik a bor mellé.” Takáts Sándor, *A magyar múlt tarlójáról* (Budapest: Genius é.n.), 265. Egy 1649-es marosvásárhelyi rendelet előírja: „Az penig ki hegedűl, cimbalmol, kobzol, lantoz, sípol vagy háznál vagy kocsmán vasárnap és ha rajtakapják, tőle a hegedűt elveszik és a fölhöz verik és magát is kalickába teszik.” Uo., 269. Egy, a Rimay–Madách-kódex (1629–38) II. kötetében olvasható, de a szerző személyét illetően máig vita tárgyát képező „Pöngését koboznak” című vers alapján szintén arra lehet következtetni, hogy a koboz a lanttól eltérő hangszer volt: „Hárfa, lant zengése gyönyörűséget hoz, hegedűnek hangja lakodalom házhoz, Síp szónak az szava, jó a ser korcsmához: De koboz pengése elme törődést hoz.” Bitskey István, *Észmek, művek, hagyományok* (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 97–98.

⁷⁹ Király Péter, „Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéseihez”, in *Zenetudományi Dolgozatok 1987*, szerk. Berlász Melinda, Domokos Mária (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet, 1987), 29–51.

⁸⁰ Mátray Gábor, *A muzsikának közönséges története és egyéb írások* (Budapest: Magvető, 1984), 143.

⁸¹ Czuczor Gergely–Fogarasi János (szerk.), *A magyar nyelv szótára* III (Pest: Emich, 1865), 912.

⁸² Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népmesereti szempontból* VI (Pest: Ráth Mór bizománya, 1868), 147. „A kobza vagy gitareszerű hangszer, melynek öt bordája, rövid nyaka és nyolcz hurja van, ezt tollal pengetik, s a zenekarban a nehezen hordozható cimbalmot helyettesíti, s talán nem tévedek, ha ezt a régi költők által használt kobozzal, miként neve is jelöli, ugyanazonosnak tartom.”

⁸³ Viski Károly, „Hangszerek”, in *A Magyarság néprajza* II, szerk. Györfly István–Bátky Zsigmond–Viski Károly (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1934), 437.

zadtól már a citera típusú hangszerekre utalt.⁸⁴ Német nyelvterületről szintén adatolható a kobus hangszerelnevezés, amely egy a wartburgi vár inventáriumában található hangszer alapján 5 húrpáros, 6 érintős, a hangszertestnek a hangszernyakától el nem különülő felépítésű, rövid nyakú lanttípussal azonosítható.⁸⁵ Más vélemény szerint ez a Hans Oth által 1450 körül készített hangszer inkább egy *guiterne* lehet, amelyet szintén az arab közvetítésű *qopuz*ból kialakult rövid nyakú lantfélének tartanak.⁸⁶ Osztrák–német nyelvterületről eddig mindössze egyetlen adatot ismerünk, a leginkább Bécsújhelyen tevékenykedő Heinrich von Neustadt 1312 körül írott vallásos verses eposzában („Von Gottes Zukunft”) a „kobust” a lantokkal együtt említi („die kobus mit der luten”), amiből kiderül, hogy a kettő eltérő hangszereket jelölt.⁸⁷ Szlovák nyelvterületről nincs adatunk a *koboz* vagy egyéb, hasonló formájú hangszerelnevezés előfordulására, lengyel nyelvterületen viszont a 15. századi bibliafordításokból ismert a német és a cseh nyelvű szövegekben is előforduló *kobos* alak, amely vélhetően nyugati irányból érkezhett, és az Ibériai félsziget 7. századi arab megszállásával elterjedő *quap*??z rövid nyakú lanttípus elnevezésével hozható összefüggésbe.⁸⁸ Majd a 15. században keleti irányból terjedt el egy hasonló típusú török–tatár hangszer és annak elnevezése, a *kobza*, amely vlach közvetítéssel a Havasalföld, Besszarábia és ukrán nyelvterület érintésével érkezett lengyel nyelvterületre.⁸⁹

Ukrán nyelvterületen a 16–18. századi időszakban a *kobza* terminussal egyaránt jelölhették a román *kobzá*hoz hasonló rövid nyakú lantokat és egy hosszú nyakú lanttípust.⁹⁰ A *koboz* elnevezést a későbbiekben felváltja a *bandura*, amely már egy eltérő hangszertípust jelöl.⁹¹ A *bandura* elnevezése valószínűsíthetően nyugati átvétel, amely együtt járt egy másik lant típusú hangszer átvételével, és a megjelenése a lengyel királyi udvarban valószínűleg a 16. század elején ott megjelenő itáliai zenészeknek köszönhető. A későbbiekben a *koboz* elnevezés a hangszertípus népies elnevezésévé vált, míg a *bandura* a felsőbb osztályok által használatos terminus volt. A lengyel és ukrán adatok arra engednek következtetni, hogy a nyugati típusú lantok megjelenése előtt elterjedt volt egy *kobza* elnevezésű rövid nyakú lanttípus, amely később népi hangszerré, majd népi terminussá süllyedt vissza.

Az ukrán *kobuz* hangszertípus megjelenését az ukrán kozákok mondai hőse, Kozák Mamai elnevezése miatt, a grúzok védőszentjével, Szent Mamaival szokták kapcsolatba hozni, akinek 17–18. századi ábrázolásainál állandó motívum a leg-

⁸⁴ Kunz, *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*, 58, 53.

⁸⁵ Gábry, *Egy hangszertípus útja Ázsiától Európáig*, 232 és 246, 10. ábra.

⁸⁶ Crawford Young, „Lute, Gittern and Cithole”, in *A Performer's Guide to Medieval Music*, ed. W. Ross Duffin (Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press, 2000), 355–375.

⁸⁷ Curt Sachs, *Handbuch der Musikinstrumentenkunde* (Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1930), 216–217.

⁸⁸ Szydłowska-Ceglów, *Staropolskie nazewnictwo instrumentów muzycznych*, 54.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ AMIPIU, 205.

⁹¹ Uo.

többször a hangszeresttől határozottan elkülönülő, hosszú nyakú, ritkábban a hangszernek a hangszerestbe illeszkedő, rövid nyakú, visszahajló kulcsszekrényű lanttípus.⁹² A 17. századi ábrázolásokon látható hosszú nyakú, íves kulcsszekrényű típus, a szerési Timiou Prodromou kolostor szintén 17. századból származó freskóján látható hangszerábrázolással rokonítható (21. kép).⁹³ A 18. századból fennmaradt ábrázolásokon látható rövid nyakú lanttípus viszont a 20. századi moldvai, román és lengyel koboz típusokkal mutat feltűnő hasonlóságot (22. kép). Az ukrán *kobuz* terminus szintén több lant típusú hangszer is jelölhetett.

Egy újabb hipotézis szerint az ukrán *kobuz* hangszer típus az 1397–1430 között abház területéről cserkesz, kabard és az oszét nyelvű Ukrajna Poltava régiójában letelepedett csoportok által terjedhetett el, akiket később polovcinak neveztek.⁹⁴ Annak ellenére azonban, hogy a hangszerelnevezés Nyugat és Közép-Ázsia szerte széles körben ismert volt, és mindenütt chordofon hangszer típusok jelölésére használták, a kabard és az oszét népcsoportok körében ismeretlen a *kobuz* vagy annak névváltozata, a karacsáj–cserkesz és a dagesztáni népcsoportok körében pedig a *kobúz* és a *komúz* hangszernevek az aerofon tangóharmonika típusok elnevezései.⁹⁵ Ez vagy arra utal, hogy a hangszer típus kiveszett a régió népi hagyományából és csak az elnevezésében élt tovább az újonnan elterjedő hangszerekre alkalmazva, vagy arra, hogy sosem volt szélesebb körben elterjedve a Kaukázus népei között.

A korábbi elképzelések szerint a *kobuz* elnevezés vagy a török nyelvű polovecek által került az ukrán, a moldvai és a gagauzok által lakott területekre, vagy a 6–7. századi bolgár–török népek által jelenhetett meg ott.⁹⁶ Ez utóbbi elképzelésnek ellentmondani látszik, hogy a *kobza*, *koboz*, *kobuz* elnevezések első felbukkanása csak 12. századtól adatolható. Amennyiben a hangszer és elnevezését a török nyelvű polovecekkel kapcsoljuk össze, megerősítheti azt a palóc népcsoport egyik lehetséges eredetmagyarázata is (úm. polovec–palóc egyeztetés), amelyet a 12. századi magyar adatok is alátámaszthatnak.⁹⁷ Ha ehhez hozzávesszük, hogy az 1303-ban írott Codex Cumanicusban *cobuxçi* alakban bukkan fel először a hangszer neve, továbbá a hangszer típus 14. századi anatóliai megjelenését az úz (oguz) népcsoporthoz kötik – akiket az orosz krónikák szintén polovec néven említenek –, akkor valószínűsíthető, hogy a hangszer típus és az elnevezés a 13–14. század folyamán, a nyugati török nyelvű népcsoportok által jelenhetett meg a térségben.

Moldovában a 16. századtól adatolható a *kobzá*, *kobúz*, *kobis* elnevezésű rövid nyakú lanttípus írott forrásokban és ábrázolásokban való megjelenése.⁹⁸ A népzenei

⁹² AMIPIU, 50–51.

⁹³ Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments*, 104. kép „Dicséjétek az Urat” című freskó.

⁹⁴ Viktor Mishalow, „The Renaissance of the Kobza”, *Bandura* 13–14 (1985): 53–57.

⁹⁵ AMIPIU, 142, 146.

⁹⁶ Aleksander Sergejevics Famintsyn, „Domra”, in *Guszli, russzkij narodnij muzikalnij insztrumentum* (Szentpétervár, 1890), 25–27.

⁹⁷ Paládi-Kovács Attila, „A palócok eredete, etnikai összetevői”, *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 26 (2002): 263–275.

⁹⁸ AMIPIU, 64.

22. kép. Kozák Mamai, 18. század
(Vertkov–Blagodatov–Yazovitskya,
1975. nyomán)

23. kép. Voronyec, 1550 (Alexandru, 1956. nyomán)

24. kép. Meteorák, 16. század
(Anoyanakis, 1979. nyomán)

együttesekben való alkalmazása a cimbalommal együtt a 19. század vége és a 20. század eleje körüli időszakra tehető. A románok a *cobza* lantot a perzsa–arab *úd* leszármazottjának tartják, mert a keleti *kopuz* elnevezéssel rokonítható *cobuz*, *copus*, *căpus*, *căbuz* húros hangszereket jelölő elnevezések mellett valószínűsíthető, hogy korábban a *lăutălăută* elnevezések szintén ismertek lehettek, mert a kobozzal kísért népi énekest „lăutăř”-nak nevezik.⁹⁹ Román kutatók szerint az észak-moldvai (bukovinai) és az olténiai kolostorok 16–17. századi fali freskóin látható, visszahajló kulcsszekrényű, hosszú nyakú lantok a koboz hangszertípust ábrázolják (23. kép).¹⁰⁰ Hasonló lanttípust ábrázolnak a bukovinai Humor és a galíciai Bahnovate kolostorainak 16. századi freskóin, és bár az utóbbiakon egy rövidebb nyakú, hátrahajló kulcsszekrényű lanttípus látható, az a hangszernyak és a hangszerrest jól látható elkülönülése miatt morfológiailag nem rokonítható a moldvai kobozzal. Összességében a mai ukrán és román területen található kolostorok rövid nyakú lantábrázolásai sokkal inkább a 16. századi bizánci ábrázolásokon fellelhető, a hangszernyaknak a hangszeresttől határozottan elkülönülő lant típusú hangszereire hasonlítanak, mintsem a moldvai és román rövid nyakú lantokra, amelyeknél a hangszernyak a hangszerrest vonalát követi (24. kép).¹⁰¹

Kisebb, de szintén rövid nyakú, visszahajló kulcsszekrényű típus látható a Maros megyei Marosszentanna (Sântana de Mureř) korábban katolikus, majd református templomának 14. századi Mettercia (‘Szent Anna harmadmagával’) freskó ábrázolásán, amelynek stílusa részben itáliai, a környező ortodox hatás miatt részben bizantinizáló elemeket is tartalmaz (25. kép).¹⁰² Mivel a különböző hatások lokális vonásokkal is keverednek, és a képet az elkészülte után át is festették, elvben fennáll annak a lehetősége, hogy a megfestett hangszer egy helyi hangszertípust ábrázol.¹⁰³ A freskón látható rövid nyakú lanttípus morfológiai szempontból azonban nem rokonítható a moldvai kobozzal, mert a hangszernyak jól láthatóan elkülönül a hangszeresttől, és a leginkább a lantokra jellemző nagyméretű hangnyílás is megfigyelhető a képen. Ezen túlmenően a plektrummal való megszólaltatási mód miatti, a kobozra jellemző bőr vagy falemez koptató is hiányzik az ábrázolásról, és a hangszer jól láthatóan ujjakkal, és nem pengetővel szólaltatják meg, ami ismételten a lant sajátossága és a kobozra nem jellemző.¹⁰⁴

A Hargita megyei Nagygalambfalva (Porumbeni Mari) református templomának 14. század utolsó negyedében készült „Mária megkoronázása Krisztus és angyalok környezetében” freskóján viszont a moldvai kobozhoz hasonló, ám annál

⁹⁹ Tiberiu Alexandru, *Instrumentele muzicale ale poporului Român* (Bukarest: ESPL A., 1956), 105.

¹⁰⁰ Alexandru, *Instrumentele muzicale*, Voronyec (1550), Sucevica (1585) és Horezu (1692) freskóin Dávid lanttal kíséri az énekét, amikor Saulnak játszik.

¹⁰¹ Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments*, 2. kép (Ioannina-sziget, Philanthropinon monostor „Dicsérjétek az Urat” freskója) és 103. kép (Meteórak Varlaam monostor „Jézus gúnyolása” freskója).

¹⁰² Radocsay Dénes, *Falképek a középkori Magyarországon* (Budapest: Corvina, 1977), 23.

¹⁰³ Radocsay Dénes, *A középkori Magyarország faliképei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 54–55.

¹⁰⁴ Király, *A koboz*. 128.

25. kép. Marosszentanna, 14. század (Radocsay, 1977. nyomán)

26. kép. Frics, 1623–30 (Balogh, 1939. nyomán)

27. kép. Szombathely, 16. század (Weiner, 1981. nyomán)

28. kép. Kobzos csángó. Labnyik, 1932 (Domokos Pál Péter felvétele)

jóval kisebb, a korpusz vonalát követő, rövid hangszernyakú típus látható. A falikép jegyei azonban a Képes krónika ábrázolásaival mutatnak analógiát, mert az ábrázolás stílusa a miniált kódexek felé mutat.¹⁰⁵ Összességében a 15. századi bukovinai és a galíciai ortodox templomokban látható ábrázolások morfológiai jegyeiket tekintve a 14–16. századi bizánci freskókon látható lantábrázolásokkal rokoníthatók.¹⁰⁶ Ezzel szemben a 14. századi erdélyi lantábrázolásokon látható kisebb, rövid nyakú lantok a 14. századtól elterjedt *guiterne* lanttípusra emlékeztetnek, amelynek vannak a hangszeresttől jól elkülönülő hangszernyakakkal rendelkező típusai, de a hangszernyaknak a hangszerestbe simuló változatai is. Mivel a *guiterne* elnevezés mellett az olasz változatú *chitarra* is elterjedt volt, nem kizárt, hogy magyar nyelvterületen szintén ismerték ezt a rövid nyakú lanttípust. A 15–16. században a lantra a *lutina* mellett, a *cithara* volt a leggyakrabban használt latin kifejezés, ezért valószínűsíthető, hogy a 16. századi *chitarra*-emlékek leginkább lant típusú hangszereket jelölhettek. Emellett azonban főleg a szó *chitarado* formája vonós és billentyűs hangszereken játszókat, vagy az éneküket pengetős hangszerrel kísérőket is jelölhetett.¹⁰⁷ A 17. századi forrásokban viszont több momentum is arra utal, hogy a *cithara* kifejezés alatt akkor már elsősorban *kobozt* értettek.¹⁰⁸ Ami összességében csak arról ad tájékoztatást, hogy egy, a nyugati lantoktól eltérő lanttípust jelölhettek vele amelynek a morfológiai sajátosságairól nem maradtak fenn megbízható adatok.

Az erdélyi lantábrázolásoktól eltérő felépítésű lanttípus látható Berthóthy Bálint 1623–1630 között építtetett fricsi (Fričovce) kastélya pártázatának sgraffito díszítésén (26. kép). A némettel kevert olasz renaissance elemeket alkalmazó díszítő stílust Szepes és Sáros megyében olasz mesterek honosították meg, ezekből az elemekből lassan helyi jellegű, magyarosnak és népiesnek tartott díszítmények fejlődtek ki.¹⁰⁹ A Waxmann Márton eperjesi festő által készített oromfal fülkéiben látható fél-életnagyságú alakok magyar vezéreket, vitézeket s egy vándor lantost ábrázolnak. Ez utóbbi kezében látható keskeny hangszerestű, inkább hosszú, mint rövid nyakú lanttípus morfológiai szempontból erősen eltér az erdélyi freskókon látható hangszerektől és a Kirovo helyisége melletti 13. századi polovec sírban talált háromhúros, érintőkkel ellátott vonós hangszerhez hasonlít. Összességében a hangszerest formája alapján nem rokonítható a nyugati lanttípusokkal, viszont a Kaukázus népei körében elterjedt *panduri* lanttípusokkal igen, sajnos azonban a hangszerest alsó vége a zenész bal keze miatt nem látszik, pedig a hangszerest formája alapján még pontosabb azonosítás lenne lehetséges.

¹⁰⁵ Dávid László, *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei* (Bukarest: Kriterion Könyvkiadó, 1981), 220.

¹⁰⁶ Anoyanakis, *Greek Popular Musical Instruments*, 2. és 103. kép.

¹⁰⁷ Király, *Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéseibe*, 34–35.

¹⁰⁸ Király, *Adalékok XV–XVII. századi hangszer-terminológiánk kérdéseibe*, 46.

¹⁰⁹ Balogh Jolán, „A késő-renaissance és a kora-barokk művészet”, in *Magyar Művelődéstörténet III.*, szerk. Domanovszky Sándor (Budapest: Révai, 1939), 513–570.

A 15–18. század közötti időszak ikonográfiai adatai között többször felbukkan a bizánci és észak-moldvai (bukovinai) ábrázolásokról ismert, hátrahajló kulcsszekrényű, de a hangszertestnél hosszabb nyakú lanttípus, azonban az ábrázolások némelyikét nem fogadhatjuk el a magyar nyelvterületre jellemző hangszerábrázolásnak. A Szabolcs megyei Csegöld templomának 1494-re datált szárnyasoltár angyalfigurái közül az egyik egy hátrahajló kulcsszekrényű, hosszú nyakú lanton játszik, azonban a szárnyasoltár stílusa a felvidéki bányavárosok festőmestereihez köthető, sőt újabban az is felvetődött, hogy a táblaképek csak a 19. századi műkincs-kereskedelem révén kerültek Magyarországra.¹¹⁰ A Sáros-patakon is tevékenykedő Johannes Amos Comenius „Orbis pictus” című, többnyelvű, sok eltérő kiadást megérő művének 1685-ben Lőcsén kiadott magyar nyelvű változatában megemlíti a *kobozt* és egy képet is közöl illusztrációként, amelyen egyebek között, két különböző méretű, íves kulcsszekrényű lanttípus látható.¹¹¹ A lőcsei kiadás azonban az 1669-es nürnbergi kiadás ábráit vette át, ezért a képen látható lanttípusok valószínűleg német nyelvterületen elterjedt hangszereket ábrázolnak.¹¹² A 16. és a 17–18. századból származik az a két nyugat-magyarországi faragott mézeskalácsforma, amelyeken visszahajló kulcsszekrényű, hosszú nyakú lanttípusok láthatók.¹¹³ Tekintve, hogy a 16. századi szombathelyi és a 17–18. századi soproni mézeskalácsformák stílusosan Pozsonyhoz kötődnek, illetve helyi vonásokat mutatnak, nem kizárt, hogy a korra jellemző hangszertípusokat ábrázolják (27. kép).¹¹⁴

A horvát és szlovén nyelvterületen elterjedt rövid nyakú lantok nyugati hatást mutatnak, viszont a szerb és a bolgár ikonográfiai adatok alapján a 12–19. század közötti időszakban a bizánci eredetű rövid nyakú lantok jelenlétével is számolni kell.¹¹⁵ Ennek ellenére a bolgár népi hangszerek közötti hátrahajló kulcsszekrényű, rövid nyakú lantokról, vagy a *koboz* elnevezésről már nincs adat. Ellenben a macedónoknál elterjedtek a hátrahajló kulcsszekrényű, rövid nyakú lantok, amelyek közül a rövidebb nyakú, öblösebb hangszertestű típus elnevezése az *yt* és a hosszabb nyakú, hosszabb és laposabb hangszertestű típus pedig a *layta*. A hangszerelnevezések és a felépítésbeli különbségek arra utalnak, hogy az arab *úd* és a nyugat-európai lantok is megjelentek a macedónoknál.

¹¹⁰ Terdik Szilveszter, „Csegöld középkori temploma és a csegöldi táblaképek”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 42 (2007/2): 177–192.

¹¹¹ Johannes Amos Comenius, *Orbis sensualium pictus bilingvis. A látható világ kétféle nyelven* (Brasó [1685] 1970), 210. „[...] a’ koboz, (lant) [...] a’ mellyen vagyon a fogató, (nyak) [...] a’ fedél [...] a’ szegecské, [...] mellyekkel az hurok [...] meg-vonattatnak az hurlábon [...]”.

¹¹² Berlász Jenő, „A mezőgazdaság állapota”, in *Magyar Művelődéstörténet* III, szerk. Domanovszky Sándor (Budapest: Révai, 1993 [1939]), 159–185. „Comenius Amos János Orbis pictus-ának a magyar nyelvet is felőlelő első kiadása 1685-ben Lőcsén, Brewer Sámuelnél jelent meg. A benne látható gyarló fametszeteket az 1669. évi nürnbergi kiadás képei nyomán Bubenka Jónás lőcsei iskolamester készítette.”

¹¹³ Weiner Piroska, *Faragott mézeskalácsformák* (Budapest: Corvina, 1981), 16. és 23. kép.

¹¹⁴ Weiner, *Faragott mézeskalácsformák*, 23.

¹¹⁵ Roksanda Pejović, „Balkanski Narodni Instrumenti”, *Muzikološki zbornik* 25 (1989): 81–88.

Az 5-7-9 szelvényből álló moldvai koboz hangszertestét juhar, jávör, dió vagy gyertyánfa lapokból készítik és ragasztással illesztik össze.¹¹⁶ Azonban a hasonlóan készített, de sokkal íveltebb kialakítású hangszertesttel rendelkező lanttal ellentétben a moldvai koboz hangszerteste oldalnézetben trapézszerű, ami a perzsa és a török nyelvű népek lant típusú hangszereinek a jellegzetessége.¹¹⁷ Az 1980-as években a moldvai *kobozok* vizsgálata azt mutatta, hogy azok nagy része (legalább) két különböző méretben (8 és 10 kulcsos változatban) hangszerüzemben készült, de kisebb mértékben a falusiak által készített hangszerek is elterjedtek.¹¹⁸ Mivel a moldvai *koboz* eltérő húrszámú és eltérő hangolású lehet – ráadásul arról is vannak adatok, hogy a húrok és a hangolás megváltoztatásával *mandolint* alakítottak át kobozzá –, kérdéses, hogy milyen lehetett az eredeti forma.¹¹⁹

A pengetőt használó játékmód és a hangszernyakon az érintők hiánya szintén a moldvai *koboz* keleti vonásait tükrözi.¹²⁰ A dallamjáték a rövid nyak és az érintők hiánya miatt elég nehéz, ezért a moldvai *koboz* inkább kísérő hangszer, viszont a szomszédos Moldovában a román és a moldvai hangszerektől eltérően a régebbi típusokon is megfigyelhető az érintők alkalmazása, ami arra utal, hogy az ottani koboz típusok dallamjátékos hangszerek voltak.¹²¹ A két típus rokonságát viszont egyértelműen igazolja a hangszertest felépítése és a házi készítésű moldvai *kobozra* jellemző, a hangszertest bal felső sarkában kialakított háromszögletű hangnyílás jelenléte (28. kép).¹²² A nyílás az adatközlők szerint a tekerőlantokhoz hasonlóan pénzbedobó nyílásként funkcionált, ritkábban akusztikai szerepet tulajdonítanak neki. Mivel vannak olyan hangszerek, amelyekben a hangszertest középvonalának felső harmadában van kialakítva a háromszögletű hangnyílás, nem kizárt, hogy egy korábban akusztikai szerepkörű hangnyílást kezdtek el újabb, pénzbedobó funkcióban használni. Amit az új funkció kedvéért célszerűbb volt a hangszertest olyan részére helyezni, ahol a pénzt bedobni szándékozó könnyebben hozzáférhetett. Mivel a moldován *kobza* morfológiailag egyértelműen rokonítható a moldvai *koboz*-zal, és a 18. századi kobzán játszó ukrán Kozak Mamai ábrázoláson nem láthatók érintők (a hosszú nyakú lantos változaton viszont igen), valószínűsíthető, hogy az ukránok körében is elterjedt, bundozott hangszernyakú *balalajka* típusok lehettek hatással a moldován kobzára.¹²³

A moldvai magyar kobzosok leginkább furulyával vagy hegedűvel játszottak együtt, de mindenféle összeállítás lehetséges volt, a lényeg, hogy egy dallamjátékosra alkalmas fúvós vagy vonós hangszerral játsszanak együtt. Szintén hagyomá-

¹¹⁶ Hankóczy Gyula, „Egy kelet-európai lantféle a koboz”, *Ethnographia* 99 (1988/3–4): 295–329.

¹¹⁷ Király, *A koboz*, 128.

¹¹⁸ Hankóczy, „Egy kelet-európai lantféle...”, 309.

¹¹⁹ Hankóczy, „Egy kelet-európai lantféle...”, 308.

¹²⁰ Király, *A koboz*, 128.

¹²¹ AMIPIU, 63., illetve 165–166. kép.

¹²² Hankóczy, „Egy kelet-európai lantféle...”, 305–306.

¹²³ AMIPIU, 144. kép.

nyos volt a háromtagú hangszercsoport, amelyben a koboz furulyával és hegedűvel együtt szerepelt, s amely megtalálható volt az ukránoknál és románoknál is. Régiségére utal egy hucul népi monda, amely a „troyista muzyka”, a hangszeres trió eredetét mondja el.¹²⁴ A románoknál szintén elterjedt jellegzetes zenész trió a hegedű, koboz és pánsíp összeállítása taraf.

Összességében a történeti adatok áttekintése arra enged következtetni, hogy egy a belső-ázsiai török nyelvű népektől származó *kopuz* elnevezésű, pengetéssel megszólaltatott rövid nyakú lanttípus az arabok közvetítésével, a 12. században Bizáncban és Spanyolországban keresztül elterjedve jelenhetett meg Európában. Emellett egy hasonló elnevezésű, hosszabb nyakú, pengetéssel és vonóval is megszólaltatott lanttípus Kelet-Európai megjelenésével is számolni lehet, amit a kunok vagy a velük érkező úzok (oguzok) terjeszthettek el, ezért a történeti forrásokban szereplő hangszernelnevezések nem mindig teszik egyértelművé, hogy éppen melyik hangszertípusra utalnak. Ezen túlmenően a hasonló hangszerek által előidézett hallási képzet azonosságán alapuló névátvitel jelensége miatt a *koboz/kobza* hangszernelnevezést húros hangszer jelentéstartalommal is használták. A Bizáncból elterjedő hajlított nyakú lanttípusnak vélhetően több, hosszabb és rövidebb nyakú változata is ismert lehetett, amelyek felépítésükben eltértek a nyugat-európai lantoktól és azoktól megkülönböztetve alkalmazták rájuk a *koboz* hangszernelnevezést. Emellett a magyar nyelvterületen elterjedt *koboz* hangszernelnevezés valószínűleg az úzok vagy kunok által elterjesztett, vonóval is megszólaltatott lanttípusokat is jelölhette, és csak a 14. században kezdett el szétválni a továbbiakban *hegedű*nek nevezett vonós, és a *koboz*nak nevezett pengetős hangszerek elnevezése. A 19–20. századból biztosan adatolható, korpuszával a nyakba illeszkedő, szelvényezett hangszertestű moldvai *koboz* a morfológiai jegyei alapján a perzsa és arab rövid nyakú lantokkal rokonítható, amely ilyen formájában a 18. században terjedhetett el. Ezért a moldvai *koboz* csak elnevezésében rokonítható a belső-ázsiai *kopuz* elnevezésű hangszerekkel és a történeti elemzés arra enged következtetni, hogy egy korábbi, a zenei hagyományból kiszoruló vagy fokozatosan átalakuló lanttípus elnevezését vették át és alkalmazták a később elterjedő, jobb akusztikai tulajdonságokat biztosító formai jegyeket tükröző hangszertípusra.

¹²⁴ „Amikor három zenész, egy *hegedűs*, *kobzos* és egy *furulyás* szerelmes lett egy szép szűz leányba, a szűz, hogy eldöntse ki legyen a vőlegény versenyt javasolt a muzsikuskok között. Azonban amikor mindegyik muzsikusk eljátszotta a legszebb dalt amit csak tudott, azok egyforma szépek voltak és így a szűz nem tudott dönteni. Nem volt mit tenniük, továbbra is együtt maradtak és együtt muzsikáltak.” Natalie K. Moyle, *Ukrainian Dumy* (Toronto–Cambridge: Canadian Institute of Ukrainian Studies–Harvard Ukrainian Research Institute, 1979), 48–49.

JÓZSEF BRAUER-BENKE

A Historical Analysis of Koboz-Type Instruments

The combined evidence of various comparative analyses of the etymological, iconographical and morphological aspects of the development of different *koboz*-type instruments suggests two, mutually independent, phases in which the plucked instrument type called *kopuz* and originating among the Turkic-speaking peoples of Central Asia spread into Europe. On the one hand, a short-necked lute type may have been among the instruments conveyed to Europe by the Arabs around the 12th century via Byzantium and Spain; and on the other hand it is reasonable to suppose the appearance in Eastern Europe of a different lute type (with an identical name but characterised by a longer neck and either plucked or sounded with a bow), the agents of which must have been the Cumans or the Oguz (Uz) tribes attached to them.

It is important to stress that the instrument names to be found in the sources do not necessarily offer clues to the particular instrument type being referred to; for example, the name *koboz/kobza* was used in reference to various string instruments. The available data seem to suggest that the Moldovan *koboz* type (with a multi-section compound body fitting into the neck) for which one finds reliable evidence from the 19th and 20th centuries can be regarded, on the basis of morphological considerations, as related to Persian and Arabic short-necked lutes. This form cannot have spread into the region prior to the 17th to 18th centuries, since no image of this instrument type exists from earlier times, whereas the existing iconographical data represent other short-necked lute types. Thus, only the name of the *koboz* of Moldova can be considered as related to comparable Central Asian instruments carved from a single wooden block; and historical analysis must lead one to conclude that the name of an earlier lute type, gradually evolving into new forms or dropping out of the musical tradition altogether, was borrowed to refer to another instrument type that was adopted in a later period owing to its formal features ensuring a better acoustic effect.

